

4589-092X;

Тараросв Яків Володимирович (Tararoev Yakov) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0734-0804>

УДК 17:130.2

doi: 10.20998/2227-6890.2023.1.02

Т.О. РАЗВОВА

СОВІСТЬ ЯК ВНУТРІШНЯ ДУХОВНА ФОРМА КУЛЬТУРИ У ЕТИЦІ І. КАНТА

Стаття присвячена аналізу проблеми совісті як внутрішньої духовної форми культури у етиці І. Канта. Автор, досліджуючи проблему совісті, доводить, що совість І. Кант відсилає у трансцендентне поле, вона, за вченням філософа, своєрідний дар Бога людині. Совість закладена у людині спочатку, це внутрішній голос згори. Вона є передусім відповідальність людини перед Богом. Автор виносить на обговорення центральну ідею І. Канта, а саме: совість є суперечливим поєднання чистого та практичного розуму, як продукт прояву земного та небесного дару.

Ключові слова: совість, обов'язок, мораль, моральність, моральна здатність, моральна істота, апіорність совісті.

Т.О. RAZVODOVA

CONSCIENCE AS AN INTERNAL SPIRITUAL FORM OF CULTURE IN I. KANT'S ETHICS

The article is devoted to the analysis of the problem of conscience as an internal spiritual form of culture in I. Kant's ethics. The author, investigating the problem of conscience, proves that the conscience of I. Kant sends to the transcendental field, it is, according to the philosopher's teachings, a kind of gift from God to man. Conscience is embedded in a person from the beginning, it is an inner voice from above. It is primarily a person's responsibility before God. The author brings up for discussion the central idea of I. Kant, namely: conscience is a contradictory combination of pure and practical reason, as a product of the manifestation of an earthly and heavenly gift.

Key words: conscience, duty, morality, morality, moral capacity, moral being, a prioriness of conscience.

«..Совість не є щось, що купується, і не може бути обов'язком придбання її; кожна людина як моральна істота має її в собі спочатку».
(І. Кант)

Постановка проблеми. Ідея Бога «впливає з моралі і не є її основою». Бог потрібен моральності, а не моральності Богові. Можна сказати, що совість є суперечливим поєднання чистого та практичного розуму, як продукт прояву земного та небесного дару. Абстрактне і водночас аскетичне рішення І. Кантом проблеми совісті викликають і досі інтерес до духовного світу людини.

Етична система І. Канта базується на двох основних ідеях – безумовної самоцінності людської особистості й обов'язку. Абсолютна повага до особистості складає, на думку Канта, моральна підстава моралі і права. Ідеї етики І. Канта складають важливі положення сучасних етичних концепцій, що є методологічною основою теорій виховання моральної культури особистості.

Людина як «річ сама по собі» вільна, вона наділена свободою волі. А будь-яка свобода має бути культурно-відповідальною, вона не повинна виходити за рамки культури суспільства та совісті особистості. Потрібен внутрішній і зовнішній король – совість і обов'язок. Переживання, що виникають у людини у зв'язку з невиконанням морального

обов'язку та «свідомість внутрішнього судилища в людині («перед яким його думки звинувачують та вибачають один одного») є совість».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Іммануїл Кант (1724-1804) давно посідає одне з чільних місць в історії європейської та світової культури. Доробок філософа був і донині продовжує залишатися в центрі уваги вітчизняних і зарубіжних науковців: проблемі людини у творчості І. Канта присвячено дослідження В. Асмуса, Б. Бім-Бада, В. Бразаускі, М. Гайдегера, А. Гулиги, П. Гуревича, М. Деспленда, Ф. Каульбаха, П. Козловські, Г. Крутікової, М. Мамардашвілі, Г. Новічкової, Т. Ойзермана, Л. Чухіної та інших; релігійні аспекти філософії вивчали Е. Биховський, Ф. Коплстон, С. Луговий, Л. Мітрохін, І. Нарський, Т. Ойзерман; історико-філософські та естетичні аспекти аналізували І. Бондаревська, І. Бичко, Ю. Кушаков, В. Шинкарук та інші; освітні аспекти осмислювали Б. Бім-Бад, Н. Ничкало та інші.

Мета. На прикладі досліджень І. Канта проаналізувати проблему совісті як внутрішньої духовної форми культури у етиці філософа.

Розглянути совість, як відповідальність людини перед Богом, як суперечливе поєднання чистого та практичного розуму, як продукт прояву земного та небесного дару.

Виклад основного матеріалу. Значна кількість дослідників XVIII–XIX ст. прийшли до висновку, що кожна людина має природжене почуття, яке закликає нас уподібнювати себе з іншими. Деякі науковці говорили про природжене моральне почуття, інші називали його симпатією, а інші, як І. Кант, бажали говорити саме про совість, або про почуття обов'язку чи просто про свідомість обов'язку.

І. Кант розглядає совість як складне апіорне поняття, властиве тільки людині. Він відводить значне місце культурі совісті як предмету сумніння [4, с. 53]. Апіорність совісті означає, що вона не має прямого безпосереднього відношення до життєвого досвіду, а завдяки особливим природним даним, властива йому з народження. За І. Кантом, апіорні знання – це знання, отримані незалежно від безпосереднього досвіду, вони як результат своєрідної спроможності розумової природи людини. «...Совість не є щось, що купується, і не може бути обов'язком придбання її; кожна людина як моральна істота має її у собі спочатку» [5, с. 272].

І. Кант вважав, що речі, впливаючи на нашу чуттєвість, пробуджують активність нашої свідомості. За І. Кантом, досвід та знання утворюються від впливу сприйманих нами предметів («речей самих по собі») та здібностей нашої свідомості до сприйняття чуттєвих вражень. Такий сукупний процес і дає нам не тільки досвід, а й позадосвідне знання. Знання, що передує досвіду та не залежить від нього І. Кант називає апіорним.

Совість, за І. Кантом, не обмежує свободу дій людини, володіючи свободою волі, вона може відхилятися від морального шляху. За вченням науковця, у світі явищ, у причинному ланцюгу дій у людини немає вільного вчинку, тут панує жорстка необхідність. Людські дії на рівні явленої чуттєвості суворо детерміновані та обумовлені. Совість як прояв надчуттєвої якості не можна пізнати з позицій логічного розуму, бо вона надана людині з вище. Совість як явище розкривається у сфері вчинків людини, якій властиві чуттєво-розумові переживання світу.

Людина як «річ сама по собі» вільна, вона наділена свободою волі. А будь-яка свобода має бути культурно-відповідальною, вона не повинна виходити за рамки культури суспільства та совісті особистості. Потрібен внутрішній і зовнішній король – совість і обов'язок. Переживання, що виникають у людини у зв'язку з невиконанням морального обов'язку та «свідомість внутрішнього судилища в людині («перед яким його думки звинувачують та вибачають один одного») є совість» [5, с. 294].

У І. Канта совість людини як дослідне явище, закладене Богом, а людина ще повинна розвинути і виховати її в собі. Виховання совісті, як і чесноти,

завжди було соціальним явищем, воно завжди відбивало специфіку історичних суспільних відносин.

Суспільні відносини Німеччини будувалися за життя І. Канта на основі принизливої регламентації. Німецькі філософи на той час вирішували проблему «доброї та злої волі», пов'язуючи її з божественним провидінням, із майбутнім процвітанням країни. Німеччині потрібен був такий закон, який би оживив відносини. І саме І. Кант знаходить вирішення цієї проблеми, він створює вчення про категоричний імператив. Закон говорить: «Вчиняй тільки згідно з такою максимою, керуючись якою ти в той же час можеш побажати, щоб вона стала загальним законом» [6, с. 160]. І таким законом стає обов'язок, який виступає у формі категоричного імперативу. Обов'язок, за І. Кантом, є загальною та необхідною моральною формою відповідальних відносин між людьми. У той час як совість, за дослідженням філософа це насамперед відповідальність перед Богом. Очевидно, що кантівська «максима» підміняє проблему совісті загальним законом обов'язку.

Концепція І. Канта займає важливе місце в низці раціоналістичних теорій совісті. В рамках теорії обов'язку, І. Кант вводить поняття «суду», яке у нього досить суперечливо зв'язується з совістю. «Совість можна визначити і так: це сама себе засуджуюча моральна здатність судження... Совість не судить вчинки як прецеденти, що підлягають визначенню закону. Це робить розум, оскільки він буває суб'єктивно-практичним». Виходить, що совість не судить, поступаючи у цій сфері місце розуму. Це є дійсність, адже судження – прояв мислення, а не почуття, а совість проявляє себе в чуттєвій сфері. Філософ зазначив, що совість не купується. Кожна людина, як моральна істота, має совість в собі з самого початку. Тим самим І. Кант визначив, що факт онтологічної вкоріненості совісті в людській свідомості і що совість є похідною від моральності [3, с. 112].

З усіх підстав нас має дивувати те, що мораль взагалі є. І коли І. Кант говорив про подив і благоговіння перед «моральним законом у мені», він фактично висловлював якусь неймовірність моралі, її метафізичність і трансцендентність. Цей феномен справді має парадоксальну природу. Моральність полягає в дивних, з погляду природної логіки феноменах, як Совість і Обов'язок. Вона не виводиться із природи, суперечить психології, несумісна з користю, може заважати щастю. Проте вона існує. Дивно, як ще виходить чинити за законами моралі. Вона вимагає неможливого, дива, створює нестерпну ситуацію (наприклад, завжди говорити правду, безкорисливо любити, дбати про ближнього тощо). Цей «неписаний закон» зміг невидимо тримати і тримає людину та її соціальний організм.

Моральність визначає принципи будь-якої людини, незалежно від її статі, віку, соціального

статусу, роду діяльності. Вона задає моральний сенс життя та людського призначення. Моральність є мірою всього. Мораль – особливий спосіб орієнтації людини у світі; вона має особливу модальність мислення, на відміну від теоретичного мислення оперує нормативно-ціннісними категоріями, закликає до обов'язку, до морального ідеалу.

М.С. Галушак у своїй роботі «Совість як орган сенсу» зазначила, що моральнісний закон І. Канта, який визначає людське буття як дійсно людське і є тією совістю, про яку сьогодні йде мова, бо саме він накладає на людські дії певні обмеження, змушуючи співвідносити власні пріоритети з оточуючою дійсністю. Знову ж таки, совість постає осердям людської моралі, бо дослухаючись до її голосу людина віднаходить шлях до себе, до того максимального співпадіння внутрішніх потреб і зовнішніх зобов'язань, без яких важко уявити собі формування та буття людини у світі, суспільстві, культурі, в тих чи інших соціальних групах, зрештою, мова про людську ідентичність неможлива без цілеспрямованих дій людського сумління, яке спонукає всюди й у всьому шукати певний вищий сенс і, як це не пафосно звучить, спонукає нас ставати кращими, більш цільними та цілісними [1, с. 36].

Звісно, совість як моральне явище має відбивати історичні особливості епохи, що служить людям, має стати необхідною та загальною річчю для людства, Вона має стати нормою для кожного з нас, а для цього потрібні соціальні умови.

Моральна воля людини не повинна ніколи користуватися людиною як засобом, вона має розглядати її як самоціль. Совість – це і є ціль у собі самій, своєрідний фактор реалізації самоцілі.

І. Кант розглядає совість як трансцендентний прояв ідеального. Совість знаходить своє місце у надчуттєвому світі, І. Кант допускає «така моральна істота, яка має владу над усім, називається Богом, то совість має мислитися як суб'єктивний принцип відповідальності перед Богом за свої вчинки» [5, с. 214]. І. Кант говорить про відповідальність людини перед Богом, виводить совість із реальних практичних відносин в область ідеальну, визначаючи їй місце, поряд із безсмертям душі. За І. Кантом, совість – неминучий факт. У реальному житті людина як соціальна істота, наділена волею, практичним розумом, які несуть відповідальність, перш за все, перед суспільством.

О.О. Дольська у своїй статті «Феноменологія про основи моралі, або про «незламність» метафізики» пояснює, що І. Кант обмірковував прояви совісті тільки раціонально, відштовхуючись від трансцендентного і водночас наслідуючи християнську традицію. Недарма він порівнював совість із «внутрішнім судилищем», уявляв її інтелектуальним актом і підкреслював роль розуму в цьому процесі: «розум людини змушує це робити хіба що з наказу якогось іншого обличчя». Під іншим обличчям він розумів суддю совісті (Бога), а

саму совість уявляв як суб'єктивний принцип [2, с. 314].

І дійсно І. Кант очищує моральний обов'язок від усіх почуттів, емпіричних переживань. Якщо у світі є необхідність та загальність моральних відносин, їх відповідні якісні та кількісні критерії, то ці відносини повинні мати і обов'язкову форму їхнього морального виконання. Совість та обов'язок являють собою визначальні форми морального вчинку. Совість – це теж максима, яка має бути законом, усвідомленим регулятором вчинків самої людини. Одні люди у своїх вчинках керуються, можливо, лише обов'язком, не маючи на увазі, що існує совість, інші – розрізняють обов'язок та совість, вважаючи це єдиним цілим, а треті не знають ні обов'язку, ні совісті. За І. Кантом «Кожна людина має совість, і вона завжди відчуває в собі внутрішнього суддю, який спостерігає за нею, загрожує їй та взагалі вселяє повагу (пов'язану зі страхом), і цю силу, що стоїть на варті законів у ній не вона сам собі (довільно) створює, вона корениться у його сутності» [5, с. 212].

З'ясовується, що обов'язок за І. Кантом – це чисте поняття, позбавлене людських почуттів і конкретно-історичних умов, а совість – це трансцендентне явище, недоступне теоретичному пізнанню.

За І. Кантом, категоричний імператив – це виконання обов'язку взагалі, обов'язок важливий сам по собі. Філософ не заповнює форму змістом та не пов'язує теоретичний аспект з практичним.

Совість, за І. Кантом, як річ сама по собі не пізнавана, вона трансцендентна, її можна відчутти лише шляхом відвертості, як божественну істину, але ж не всі володіють даром Божественної відвертості. Реально до моральної культури людина може прийти лише шляхом самовдосконалення та процесу соціалізації.

У І. Канта ми не знаходимо конкретних вказівок на те, які саме максими повинні виступати в ролі принципів загального законодавства. Пізніше І. Кант уточнює формулювання категоричного імперативу, що наповнює її гуманним змістом, вона каже: «роби так, щоб ти завжди ставився до людства і в своєму обличчі, і в особі всякого іншого так само, як до мети і ніколи не ставився до нього лише як до засобу» [6, с. 70]. На наш погляд, такий зміст моральної максими не може не включати і совість (внутрішній імператив), але вона поєднується у І. Канта, із зовнішнім обов'язком і вичерпується ним. Форма категоричного імперативу підміняє совість, тим самим позбавляючи особистість свободи практичного вибору. Неупередженість совісті пояснюється тим, що нею не можна керувати, над нею не можна панувати, це вона має над нами владу. І в цьому сенсі вона справді метафізична. Оцінка совісті – якась загальна оцінка з позиції «людини взагалі». Голос совісті – голос людства. Як писав І. Кант, можна заглушати голос совісті, але не чути його не можна.

І. Кант пропонує лише один варіант – жити за категоричним імперативом, тобто бути законослухняним, виконувати обов'язок. Але ж будь-який обов'язок у державі історично – конкретний, отже, виконання обов'язку під час життя вченого, це було дотримання законів німецької держави.

Вічний закон моральності у І. Канта пов'язаний із розривом форми та змісту. Цей розрив філософа пов'язаний із двома видами пізнання: трансцендентальним та трансцендентним. Останній вид пізнання потребує віри, постулату божественного провидіння. Перенесення совісті в шалений світ було вимогою тогочасної ідеалістичної філософії, яка не давала можливості практичного вирішення реальних завдань суспільного життя.

І. Кант не міг вийти з історично-соціальної колії суспільних відносин німецького ідеалізму Протиріччя часу, які переживає Німеччина – це відображення протиріч у поглядах та теорії І. Канта. Філософ визнавав невикорінність зла, протиріччя у житті і водночас вважав, що у душі людини живе незнищенне бажання творити добро, бути моральним у поведінці та вчинках. Він міркував, виходячи з обов'язку, що якщо в душі людини немає почуття любові, то хай буде почуття поваги, а сама «ненависть до людини завжди огидна» [5, с. 274].

Родоначалник німецької класичної філософії припускав наявність совісті не в межах досвіду, не в емпіричному світі, а лише в ідеальному світі. Практичному розуму може вдасться вирішити це завдання за умови, якщо розум здатний привести свідомість людини до непохитного переконання в існуванні совісті, безсмертя душі та Бога. Під речами самих по собі І. Кант розуміє, як особливі об'єкти ідеального світу: це безсмертя, совість, свобода і Бог, вони є надприродною причиною світу. Віра у ці постулати при житті філософа не могла бути спростована ніякою науковою критикою, жодним прогресом наукового знання.

Людина як реальне явище наділена розумом, душею, любов'ю і совістю, а це є вищі культурні цінності суспільства, які людина повинна не тільки пізнати, а й дотримуватися їх. Людина сама створює себе через самопізнання та самосвідомості як соціальна істота. Важко сказати, що має бути визначальним: людське чи божественне. Божественне це людський ідеал, вистражданий усією історією людства. Людське і божественне є єдиним цілим як обов'язок і совість; як зовнішній, так і внутрішній імператив суспільства і людини. Не випадково людський геній створює боголюдину як ідеальну істоту.

Висновки. У І. Канта проглядається подвійна позиція на поняття совісті як апіорне та як божественне явище. Вчений не розглядає совість як прояв самосвідомості, як завдаток, закладений у людині та розвинений суспільством. Але якщо люди звертаються до Бога, совісті та виявляють свою самосвідомість, каються у своїх провинках – отже,

совість існує. Щоправда, у деяких людей совість так далеко закладена, що часом людині не під силу її виявити навіть за допомогою Бога.

Трансцендентне у пізнанні у І. Канта покликане обмежувати науку вірою, а совість Богом. І. Канту потрібна була певна сміливість, щоб викласти свою філософію в такому змісті, сказати, що людина «має зберегти у відносинах з іншими свою гідність як людина; цей обов'язок виражений у положенні: не будь лише засобом для інших, будь для них також метою» [5, с. 82]. «... Людина є мета як для себе, так і для інших ... зробити людину... своєю метою є сам по собі її обов'язок» [5, с. 267].

У І. Канта ідея Бога «впливає з моралі і не є її основою». Бог потрібен моральності, а не моральності Богові. Можна сказати, що совість за вченням філософа є суперечливим поєднання чистого та практичного розуму, як продукт прояву земного та небесного дару. Абстрактне і водночас аскетичне рішення І. Кантом проблеми совісті викликають і досі інтерес до духовного світу людини.

Список літератури

1. Галушчак М. С. (2022). Совість як орган сенсу. *Гуманізм. Людина. Совість. Матеріали XXXII Міжнародних людинознавчих філософських читань, 22-24 жовтня 2022 р.* Дрогобич. С. 36-39.
2. Дольська О. О. (2022). Феноменологія про основи моралі, або про «незламність» метафізики. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. Вип. 37. С. 44-52.
3. Разводова Т. О. (2021). Концептуальні положення про совість в класичній західній філософії. *Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Філософія в сучасному світі», 19–20 листопада 2021 р.* Харків : Мадрид. С. 111-113.
4. Шаровська Н.Б. (2015). *Естетизм як духовно-світотлідний феномен* : дис. канд. філос. наук : 09.00.08. Київ. 223 с.
5. Kant I. (1991). *The metaphysics of morals*. Cambridge : Cambridge University Press, 307 p.
6. Kant I. (1956). *Critique of practical reason*. Indianapolis, IN : Bobbs-Merrill. 168 p.

References (transliterated)

1. Halushchak M. S. (2022). Sovist yak orhan sensu. *Humanizm. Liudyna. Sovist. Materialy KhKhKhII Mizhnarodnykh liudynoznavchykh filosofskykh chytan, 22-24 zhovtnia 2022 r.* Drohobych. S. 36-39.
2. Dolska O. O. (2022). Fenomenolohiia pro osnovy morali, abo pro «nezlamnist» metafizyky. *Aktualni problemy filosofii ta sotsiolohii*. Vyp. 37. S. 44-52.
3. Razvodova T. O. (2021). Kontseptualni polozhennia pro sovist v klasychnii zakhidnii filosofii. *Materialy II Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Filosofiiia v suchasnomu sviti», 19–20 lystopada 2021 r.* Kharkiv : Madryd. S. 111-113.
4. Sharovska N.B. (2015). *Estetyzm yak dukhovno-svitohliadnyi fenomen* : dys. kand. filos. nauk : 09. 00. 08. Kyiv. 223 s.
5. Kant I. (1991). *The metaphysics of morals*. Cambridge : Cambridge University Press, 307 p.
6. Kant I. (1956). *Critique of practical reason*. Indianapolis, IN : Bobbs-Merrill. 168 p.

Разводова Тетяна Олександрівна (Razvodova Tatyana) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», аспірант кафедри філософії, Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2799-2591>

УДК 130.2: 355.1

doi: 10.20998/2227-6890.2023.1.03

М.В. СМОЛЯГА, Т.М. ДИШКАНТ

ДУХОВНИЙ СВІТ ОСОБИСТОСТІ У ПРАЦЯХ СУЧАСНИХ ВІТЧИЗНЯНИХ ФІЛОСОФІВ

Стаття присвячена проблемі духовності особистості. На підставі виявлення сутнісних характеристик духовного світу особистості формуються загальне уявлення про його багатогранність, інтелектуальний запит щодо його структурного аналізу. Спроба такого аналізу здійснюється на основі звернення до праць видатних вітчизняних філософів, які створили певні теоретичні засади для подальшого осягнення феномена духовності. Автор звертається до праць С. Кримського, М. Поповича, І. Беґа, В.О. Лозового з метою виявлення загальної структури духовності особистості. До складу такої структури в якості духовної основи належать Ціннісно-смысловий універсум та різноманітні форми духовної іррадіації та духовного впливу. Таке розуміння духовного світу особистості вимагає реалізації культурно-діяльнісного підходу у духовному вихованні.

Ключові слова: духовність, духовний світ особистості, духовний розвиток, мораль, структура духовності.

M.V. SMOLYAGA, T.M. DYSHKANT

THE SPIRITUAL WORLD OF THE PERSONALITY IN THE WORKS OF MODERN DOMESTIC PHILOSOPHERS

The article is devoted to the problem of spirituality of the individual. Based on the identification of certain of its characteristics, which, according to modern researchers, determine its meaning, a certain general idea is formed about its multifacetedness, an intellectual inquiry regarding its structural analysis. An attempt at such an analysis is made on the basis of reference to the works of prominent domestic philosophers who created certain theoretical foundations for its further study. The author refers to the works of S.B. Krymskyi, M.V. Popovych, I.D. Bekha, V.O. Lozovoy in order to identify the general structure of the spirituality of the individual. The composition of such a structure as a spiritual basis includes the Valuable-Semantic Universe and various forms of spiritual irradiation and spiritual influence. Such an understanding of the spiritual world of the individual requires the implementation of a cultural and activity approach in spiritual education.

Key words: spirituality, spiritual world of the individual, spiritual development, morality, structure of spirituality.

Постановка проблеми. Чому звернення до теми духовності є актуальним в умовах війни та її тяжких наслідків? Аналізуючи розвиток вітчизняної культури під час Руїни, класик вітчизняної філософії С. Кримський відзначав: «XIV століття, найстрашніша епоха в історії Європи, чорна смерть (чума) викосила половину її населення, повсюди страшна продовольча криза – немає хліба... Чим відповідає людство? Ренесансом! Небаченим підйомом культури! Те ж саме і в Україні після війн Богдана Хмельницького. З Руїни як виходять? Організовується Києво-Могилянська академія...» [11]. Саме духовність синтезує в собі високу мрію, стан натхнення та прагнення до творення. Але той новий світ, який має бути побудований, повинен подолати наслідки агресії, він має бути орієнтованим на духовну особистість.

За прогнозом Р. Курцвайла, вже до кінця ХХІ століття світ буде насичений штучним інтелектом у формі інформаційних програм, що самостійно пересуваються від одного комп'ютера до іншого через електронні мережі [26]. Л. Газнюк, враховуючи сучасні процеси кібергізації людини, підкреслює: «Людина, створивши високі технології, отримала можливість маніпулювати не тільки біокосмосом, але й своїм власним геномом, своєю імунною системою, своїм інтелектом та способом життя» [3, с. 124]. Тому стоїть проблема збереження людського у людині, її духовного образу. «Людина культури, – відмічає М. Бейлін, – повинна зберегти свою людську сутність, свою людську субстанцію, свій людський образ у безмежжі технотронної цивілізації з роботами, з розумовим інтелектом» [1, с. 444]. Але що собою являє духовний світ людини, котрий необхідно зберегти на шляху